
סוגיות בגמרא מאת הרב משה טרגין

הגדרת קנאי

השבת נקרא על מעשה הגבורה של פינחס, שהציל את בני ישראל ממגפה קשה. במעשה הקנאות שלו קידש פינחס את השם והצליח לעצור משבר (שהחל לצבור תאוצה) על ידי הריגת זמרי, שקרא תגר על סמכותו של משה וביזה את דיני התורה. בשיעור זה נעסוק בהגדרת ההלכתית של הקנאות, מתוך ניסיון להגיע להבנה כוללת של המושג.

הגמרא במסכת סנהדרין (פו ע"א) מציגה שתי הגבלות משמעותיות על התערבותו של הקנאי. האחת: אם הקנאי בא להימלך בבית דין, בית דין מורים לו שיפרוש ולא יעשה את המעשה. על אף שאפשר שהוא פועל מתוך מניעים מוצדקים וערכיים, אין ביכולת בית דין לייעץ לאדם פרטי כלשהו לפסוק דין בעצמו ("אין מורין כן"). יתר כל כן, הגמרא פוסקת כי אם הפושע יגן על חייו מפני הקנאי באמצעות הריגתו הוא לא ייענש על הרג זה. אף על פי שפינחס פועל מתוך מניעים דתיים טהורים הוא מוגדר כרודף, שמותר לנרדף להרגו מתוך הגנה עצמית.

שני דינים אלו מעלים את השאלה הבאה: באיזו סמכות פועל הקנאי? אנו יכולים לראות בו שליח בית דין הפועל מכוח סמכותם. "בועל ארמית" (=המקיים יחסי מין עם גויה) אינו נענש על ידי בית דין למרות האיסור שבמעשה (ישנם עוד שני איסורים המוזכרים במשנה שם [פא ע"ב] שגם עליהם אין נענשים בבית דין), וייתכן כי כאשר אין ביכולתו של בית דין להוציא לפועל את העונש יש מקום לכך שהקנאי יתערב כשליח בית דין ויטיל את העונש על פי דרכו. אם זו ההבנה הנכונה, מפתיעה ההלכה שבית דין אינם מורים לקנאי להתערב, וכן מפתיעה יכולתו של החוטא להרוג את הקנאי מבלי להיענש. המחשבה כי נידון למוות יכול להרוג את תלוינו נראית לא-הגיונית. אם פינחס משמש כשליח בית דין יקשה עלינו להבין הלכות אלו.

לחלופין, נוכל לראות בקנאי אדם שקיבל רשות לפעול בצורה עצמאית, שאינה תלויה בבית דין, על מנת למנוע חילול ה'. כמי שאינו מהווה שליח בית דין לביצוע פסק דין, אין בית דין יכולים לייעץ לו להתערב, ואין הקנאי מוגן מפני יכולתו של החוטא להגן על עצמו.

שאלת היחס בין הקנאי לבין בית הדין נידונה בגמרא ובראשונים. הירושלמי טוען טענה מפתיעה: פינחס פעל בניגוד לדעת הזקנים והוא עמד להתנדוד, עד שרוח הקודש הודיעה על השכר שיקבל בעקבות מעשיו. דברים אלו חדים יותר מדברי הבבלי, הסבור כי הקנאי רק מקבל עצה שלא להתערב. נראה כי עמדת הירושלמי כלפי הקנאי שלילית בהרבה מזו של הבבלי. הבבלי אינו מזכיר את הכוונה לנדות את פינחס, ואף לא חוסר שביעות רצון של הזקנים ממעשהו. על פי הבבלי אין בית הדין מורים לקנאי להתערב בעניין, אך ברור כי אם התערב הוא ביצע מעשה חיובי. ומכל מקום, ברור כי אין הקנאי מועמד לנידוי!!

אולם גם בהקשר לשיטתו של הבבלי בוקעת ועולה שאלה מעניינת: האם פינחס מוגדר כשליח בית דין, או שמא הוא מוגדר כקנאי - אדם שההלכה מקבלת אותו או אפילו מעריכה אותו, אך פעולותיו אינן קשורות מבחינה חוקית לפעילותה של מערכת המשפט? הראשונים משתמשים במושגים שונים על מנת להגדיר את מעמדו של פינחס ושל קנאים שבאו אחריו. רש"י (פב ע"אד"ה פרוונקא) משתמש במילה שליח, ובפירושו למשנה הוא מבאר כי הקנאי מבצע את הפסק של בית הדין. הרמב"ם, לעומתו, (הלכות סנהדרין פרק יא) טוען כי העובדה שעונשו של בועל ארמית לא ניתן על ידי בית דין מצביעה על מעמדו העצמאי של הקנאי. בפירושו למסכת סנהדרין קובע הר"ן כמעט בבירור כי הקנאי פועל מכוח עצמו, כפי שמוכח מן העובדה שמותר לחוטא להגן על חייו מפני הקנאי עד כדי הריגתו של זה האחרון. לדעת הר"ן די בעובדה שפינחס יכול להיהרג על ידי זמרי כדי להוכיח שפינחס לא היה שליח בית דין.

הגדרת מעמדו החוקי של פינחס יכולה להשפיע רבות על תחומה של קנאות ועל הגדרתה ההלכתית. אם אכן נוכל לראות את הקנאי כמסונף לבית הדין או כשליח שלו, נוכל להגביל את יכולת ההתערבות של הקנאי רק למקרים שבהם יכול בית דין להתערב ולהעניש. הרמב"ם והראב"ד, למשל, חולקים בשאלה האם הקנאי חייב להתרות בחוטא קודם שיהרגנו. הרמב"ם פוטר את הקנאי מהצורך להתרות בחוטא, בעוד שהראב"ד מחייב התראה. באופן דומה, הראב"ד (הלכות איסורי ביאה פרק יב) מזהה את הקנאי כשליח בית דין. ממילא מובן מדוע על השליח להתרות בחוטא - עליו לשמור על דמיון כלשהו להליכי הדין המתבצעים בבית הדין. ייתכן כי

הרמב"ם, לעומתו, סבור שהקנאי פועל כאדם עצמאי (כפי שמשתמע מלשונו בהלכות סנהדרין), ועל כן הוא מתעלם מהכללים המקובלים להטלת גזר דין מוות.

שאלה דומה עולה כאשר קנאי רוצה להרוג קטן שבעל ארמית. קטן אינו כשיר לעמוד לדין בפני בית דין, ועל כן אם נאמר כי הקנאי הוא שליח בית דין אין הוא יכול להעניש קטן. הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה מתיר לקנאי להעניש קטן (שוב בהתאם לשיטתו כי קנאי פועל מכוח עצמו), והמנחת חינוך בפרשתנו מתקשה בפסיקה זו של הרמב"ם.

עניין שלישי שעשוי להיות מושפע מן השאלה שהעלינו הוא שאלת הרלוונטיות של דין קנאי לזמננו, שבו אין לבית דין סמכות הלכתית להעניש. על אף שהרמב"ם מביא את דיני הקנאים, השולחן ערוך (ענין אבן העזר טז) משמיט אותם. יש שסברו שסיבת ההשמטה הייתה שהשו"ע כתב הלכות הנוגעות לבני דורו, ועל כן ייתכן כי הוא השמיט הלכות שאינן נוגעות לחברה שבה הוא חי. האפשרות להגביל את דין קנאי למקומות שבהם ישנו בית דין בעל סמכות להעניש מורה על הקשר המבני שבין תהליך הקנאות לבין תהליך פסיקת הדין המקובל.

השאלה שהעלינו - האם קנאי פועל בצורה עצמאית או מכוח היותו שליח בית דין - היא, למעשה, חלק משאלה רחבה יותר: מהו האיסור שבגינו נהרג בועל ארמית? ברור כי הוא עובר על עברה בכך שקיים יחסי מין עם גויה. השאלה אם הוא עובר על איסור דאורייתא או על איסור דרבנן תלויה במידה רבה בפירוש הלאו של "לא תתחתן בס" - האם לאו זה שייך בכל הגויים, או שמא הוא מוגבל רק לאותן אומות שהיו בארץ ישראל בזמן הכיבוש? יתר על כן, נשאלת השאלה האם איסור זה חל גם על בעילה בלא נישואין. (אנו נדון בע"ה בלאו זה בשיעור לפרשת ואתחנן.) אולם גם אם הבועל ארמית אינו עובר על איסור דאורייתא, ברור כי הוא עובר על איסור מדבריהם (ענין מסכת עבודה זרה דף לו ע"ב). עם זאת, עדיין יש לשאול מה מחיל על החוטא את דין המוות המוצא לפועל על ידי הקנאי.

הגמרא הנ"ל במסכת עבודה זרה אומרת כי הקנאי יכול לפעול רק אם העברה נעשתה בציבור. בפשטות, הגבלה זו מורה כי בועל ארמית אינו נענש על מעשה הבעילה אלא על חילול ה' שגרם. לו היה העונש על מעשה הבעילה, ניתן היה להטילו גם אם זה נעשה בסתר. חילול ה', לעומת זאת, הוא חטא שיכול להיעשות רק בציבור. הסברה כי קנאי מעניש את החוטא על מנת לעצור חילול ה' נתמכת על ידי דבריו של שמואל במסכת סנהדרין (פב ע"א): "יורא פינחס" - מה ראה? ... אמר שמואל: אין חכמה אין תבונה ואין עצה נגד ה' - בכל מקום שיש חילול ה' אין חולקים כבוד לרב" (ועל כן הרשה פינחס לעצמו להתערב לפני רבו, משה). לדעת שמואל העובדה שהיה חילול ה' במעשהו של זמרי היא שאפשרה לפינחס להגיב ולפעול לפני משה על מנת לעצור את הפגיעה בכבוד שמים.

הרמב"ן במלחמות ה' על הגמרא בסנהדרין (עד ע"ב) מאמץ כיוון שונה. הוא מנסה להוכיח כי בעילת גויה נחשבת מבחינה הלכתית כאיסור ערווה, ועל כן יש לנהוג באיסור זה "ייהרג ואל יעבור". אפשר היה לטעון כי למרות האיסור שיש על בעילת גויה אין זה איסור המוגדר כערווה והוא אף אינו דורש מסירות נפש. הרמב"ן מוכיח אחרת, בעיקר מן העובדה שהבועל יכול להיהרג על ידי הקנאי. אם הבועל לא עבר על איסור ערווה, מדוע הוא נהרג על מעשיו? מכאן מסיק הרמב"ן כי בעילת גויה אסורה באיסור ערווה ויש להיהרג עליה ולא לעבור. מדברי הרמב"ן עולה כי החוטא נהרג בשל העובדה שעבר על איסור ערווה, ולא רק בשל חילול ה' (שהיה קיים בעברה זו גם לולא הוגדרה כערווה). מעניין יהיה לעמת את דעת הרמב"ן עם הגמרא במסכת עבודה זרה. אם הבועל עבר על איסור ערווה, מדוע הקנאי רשאי להרגו רק אם המעשה נעשה ברבים?

לסיכום, עלינו לשאול מהו מקור חיוב עונש המוות על בועל ארמית. האם בועל ארמית נענש מפני שעבר על איסור ערווה, או שמא הוא נענש על חילול ה' שגרם? שאלה כללית זו יכולה להשפיע על השאלה שהעלינו קודם. אם הקנאי מעניש את החוטא בגלל איסור ערווה שעבר עליו, נוכל בהחלט לומר כי הקנאי הוא שליח בית דין וכי הוא נושא את דבר בית דין גם מחוץ לכותלי בית הדין. אולם אם הבועל לא עבר על איסור ערווה, והקנאי מתערב על מנת למנוע חילול ה', נתקשה לומר כי הוא פועל מכוח היותו שליח בית דין. סמכותו של בית הדין מוגבלת לעברות מסוימות ולעונשים שהוא יכול להטיל בגין עברות אלו. בית הדין אינו מוסמך לאמץ לעצמו דרכי פעולה מחוץ לתחום שיפוטו על מנת למנוע חילול ה'. פעולה כזו מצדו של הקנאי אינה יכולה להיחשב פעולה מכוח בית דין, גם אם פעולה זו נסבלת מבחינה חוקית ואולי אף משובחת (לפי הבבלי).

נקודות מתודיות:

1. קישור הלכה מסוימת למערכת חוקים אחרת מטילה הגבלות על ביצועה. אם נשייך את הקנאי לבית דין, יוטלו עליו המגבלות המאפיינות דיון בבית דין: התראה, יכולת עמידה בפני בית דין (גדול בשנים) וכו'.

2. לעתים קרובות העניין שבו אנו דנים הוא למעשה סניף של נושא רחב יותר. סמכותו של הקנאי קשורה בשאלה רחבה יותר, בדבר מקור עונש המוות שהוטל על זמרי.

כדי להירשם יש לשלוח בקשה לכתובת

MAJORDOMO@ETZION.ORG.IL

עם התוכן:

. GET YHE-TEST H-SUBSCRIBE

קיימת גם מערכת שיעורים באנגלית. כדי לקבל רשימת השיעורים, יש לשלוח בקשה לכתובת:

LISTS@VBM-TORAH.ORG

עם התוכן:

. GET YHE-ABOUT COURSES

בשאלות אפשר לפנות למשרד הישיבה 02-9931-456 ולבקש את משרד האינטרנט, או לכתוב

לכתובת YHE@JER1.CO.IL

כל הזכויות שמורות 2000 ישיבת הר עציון